

RELJKOVIČEV JEZIČNI PURIZAM*

Marko Samardžija

Kritičnosti kojom su hrvatski jezikoslovci protkali svoja proučavanja postanka i razvoja suvremenoga hrvatskog jezičnog standarda, osobito učestala potkraj šezdesetih i u početku sedamdesetih, zahvaljujemo niz prevrednovanja pojedinačnih prinosa hrvatskim standardizacijskim nastojanjima, navlastito u doba što je po mnogočemu gotovo izravno prethodilo preporodu.¹ Upravo zbog te su se kritičnosti, po sudu R. Katičića, „mnogi... utvrđeni pogledi podvrgli preispitivanju, neka su draga uvjerenja stavljena u pitanje, i mnoge su dobro poznate činjenice pokazale svoje puno značenje u novom svjetlu”.² Pod tracima tog novog svjetla lako su uočljive veličina i važnost Reljkovičeva doprinosa „jednom standardnom novoštokavskom jeziku u nastajanju”³ koji je bio i prethodnica i priprava plodna tla preporodnim jezičnim nastojanjima.

A u Reljkovičevu djelu, podjednako onom Reljkovića pisca kao i onom Reljkovića gramatičara, steklo se uistinu podosta jezikoslovlju zanimljivih elemenata koji su zbog toga morali biti uočeni i prije spomenutih suvremenih proučavanja geneze hrvatskog jezičnog standarda. Tako su ističani Reljkovičevi prinosi afirmaciji hrvatske štokavske, upravo: ikavsko-štokavske, književne tradicije, upozoravano je na leksičku zanimljivost njegova djela.⁴ Ali je ipak najčešće istican Reljkovićev odnos prema turcizmima. Budući da su o toj temi, sustavno je raščlanjujući ili je tek usput spominjući, pisali i jezikoslovci i povjesnici književnosti, neće biti pretjerano reći da je Reljkovičeva otvorena kritika porabe turcizma svakako njegovo u literaturi najopširnije obrađivano stajalište o jeziku.

Kombol, nabrajajući negativnosti Slavonaca koje je Reljković uočio i kritizirao, piše: „I Reljković je zaista u svom *Satiru* bez licemjerstva i lisičenja izredao i protresao mane svojih zemljaka, počevši od njihove nepismenosti i nemara za školu do turcizama u jeziku i nejedinstvenog pravopisa...”⁵

Ovaj kratki navod iz Kombolove *Povijesti* izravno upućuje na izvor iz kojeg su i Kombol i većina drugih autora crpili argumente za Reljkovičevu kritiku porabe turcizama: na

* U Novoj Gradiški je od 25. do 27. listopada 1984. god. održan znanstveni skup o vremenu i djelu M. A. Reljkovića. Ovo je referat pročitan na tom skupu.

¹ V. rad D. Brozovića „O početku hrvatskoga jezičnog standarda”, u knjizi Standardni jezik, Zagreb, 1971, str. 127–157, R. Katičića „Slavonski pabirci”, Kritika, br. 17, ožujak-travanj 1971, str. 280–291, J. Vončine „O kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika od 15. do 18. stoljeća”, Prilozi, Zagreb, 1973, str. 165–177 i knjigu Z. Vinca „Putovima hrvatskoga književnog jezika”, Zagreb, 1978. Ovamo, dakako, pripadaju i radovi navedeni u 2. i 3. bilješki.

² R. Katičić: „Nešto napomena o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga”, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, god. II, knj. 2, Zagreb, 1974, str. 229.

³ D. Brozović: „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti”, Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, Zagreb, 1978, str. 43.

⁴ Dokaze o ovoj tvrdnji lako je pronaći u knjizi Lj. Jonkea „Književni jezik u teoriji i praksi”, Zagreb, 1965, i to ne samo u njenu „povijesnom dijelu” (v. str. 133, 187, 259).

⁵ M. Kombol: „Povijest hrvatske književnosti do preporoda”, Zagreb, 1961, str. 368.

poznate stihove iz *Satira*, upravo iz njegova prvog izdanja (Dresden, 1762). Isto je mjesto, kao što je već uočeno,⁶ u drugom izdanju (Osijek, 1779) pretrpjelo znatne izmjene.

Satir, naime, pita Slavonca kamo su nestale knjige koje bi priječile utjecaj drugih jezika na „slavonski” onako

„kako se je turski pomišao,
u vaš jezik tako unišao,
da već skoro polak Slavonije
'jok vala' im služi misto 'nije',
a žakama oni vele 'vriće',
a ocetu svi govore 'sirće',
još 'istersum' namisto 'ako će'
i ostalih mlogo riči veče...”

Znatno opširnije Reljković se na ovaj problem osvrnuo u svojoj *Gramatici* gdje u „predgovoru dobrovoljnom slavonskom štioću” prvo obrazlaže osnove slavonske povijesti. Tursku vladavinu naziva „nesrichom” koja je, ne samo u Slavonaca, imala za posljedak da su se „mlogè turskè ricsi” uniješale u „slovinski jezik” i istisnule „materinske”. Na taj način „uzburkàn, smútjen, i pomishan jest lípi slovinski, ili slavonski jezik” koji, inače, ima „zadosta ricsíh” kojima može imenovati svaku stvar. Takav je utjecaj turskog bio u Slavonaca moguć, misli Reljković, jer je u njih malo „naucsnih i hasnovitih knjigah”. A malo ih je jer „pūk slavonski nije toliko za náuke i izpisívanje knjigah, koliko za obranjenje sebe istoga, brinuose”. Popunjenju te tako nastale praznine trebala bi doprinijeti njegova *Gramatika* za koju ne bez skromnosti veli da „ù istinu pocsetak jest”. I tu u predgovoru dolazimo do triju za Reljkovićev purizam, rekao bih, ključnih mjesta.

Prvo, Reljković uvjerava čitatelja da riječ nije tek tako proglašavao turskima, jer gdje nije bio siguran, provjeravao je. Veli: „Nike ricsi za poznati jesuli prave slavonske, illisu od Turakah ostale, prigledaosam ricsnik dalmatinski, horvatski, pemski, i poljski, i gdisam nashao, da ovi narodi jednu rics, illi svi, illi najposli dva, jednako izgovárajú, onusam i ja uzeo, i ù moj ricsnik, za právu slavonsku postavio, imajuchi za mene svidocsánstvo tolikih narodah slovinskih.”

Drugo, Reljković je bio svjestan da ovakvo njegovo nastojanje može i ne naići na razumijevanje i prihvaćanje u čitatelja. Zahtijevajući od Slavonaca da govore „kako drugi (slavenski – M. S.) narodi izgovaraju”, a da „turske i inostranske” riječi odbace, kaže: „Medjuto néchu ù ovomu biti zakonnošha, niti ikomu zapovídam, kako ni od drugih jezika gramatici.” Uostalom, veli Reljković „za meshtre csistoché djacskoga jezika derxise Cicero, alli ni njega svi nenasliduju”.

Treće, Reljković je svjestan jedne u ovakvim zahvatima bitne činjenice: snage jezične prakse koja, u pravilu, slijedi svoje putove. Suvremenim nazivljem rečeno: Reljković je svjestan da je razgovorni jezik jedno, a standardni drugo, da svaki ima svoje zakonitosti i područje porabe, da se mogu približavati, ali će razlikà između njih uvijek biti. „Alli

⁶ J. Vončina: „O tudicama u Reljkovićevu *Satiru*”, *Filologija*, 5, Zagreb, 1967, str. 177.

⁷ „Djela Matije Antuna Reljkovića”, SPH. knj. XXIII, Zagreb, 1916, str. 5, stihovi 61–68.

ja znám dobro razlúcsiti znanje od obicsaja, i daje drugo shtose csini, â shtobise, illi csiniti moglo, illi csiniti malo.”⁸

Nedavno objavljena studija o istočnoslavonskim ikavskim govorima pokazuje opravdanost Reljkovićeve bojazni da će (jezični) običaji biti jači od onoga što bi se „csiniti imalo”, tj. od onoga što zagovara. U neveliku odjeljku ove knjige („Rječnik”) priložen je popis stanovita broja „vrlo frekventnih germanizama, turcizama i lokalizama”. Među njima nekoliko je turcizama što se nalaze i u Reljkovićevu popisu: jastuk, komšija, pender.⁹ Odmah iza predgovora donosi Reljković u *Gramatici* nevelik popis („vêrstopis”) „nikih ù slavónski jezik umishanih ríchih, koje ne nahodecsise ù ricsnicih drugih slovinskih jezicah” te ih zbog toga smatra „turskim i inostranskim”.¹⁰ Većina je tih riječi, zapravo sve osim jedne, protumačena kajkavskom („horvatskom”), čakavskom („dalmatinskom”), češkom („pemskom”), poljskom i njemačkom riječi. U „vêrstopis” uvrštene su ove riječi:

afferim, beshika, bez, brashno, bashcsa, bukara, csasha, csakshire, csirák, csorba, csoha, chupria, duhâr, fenjer, fincxan, furuna, groznica, gjubre, havlja (tj. avlija), haramzáda, jabanlia, japuncxa, jastuk, jorgan, kashika, kancxia, krecs, kolan, komshia, makaze, mumakaze, ocxak, pencxer, peshkír, sanduk, sincxir, terzia, sirche.

Bez obzira na spomenuto provjeravanje po rječnicima ipak ostaje nejasno po kom je kriteriju Reljković izdvojio samo ovih tridesetak riječi. Turcizama je, naime u slavonskim govorima bilo znatno više, što dokazuje i njegov rječnik („Vocabolario”) dodan *Gramatici* (str. 385–464) u kojemu nalazimo podosta turcizama neuvrštenih u „vêrstopis”, npr. csorape (dugačke, svilene, vunene), churdia, cxep (str. 432), marama (uz rubac i otarcsich, 433), sacxak (438), tencxera (439), sokak (446), kulauz, lagumcxia (447), tucs (390), (bile) chigirice (410), kapija (dignuti kapiu, 450), csivia (451), kaish, fishek (452) itd. Je li, možda posrijedi bilo neznanje? Reljković bi, naime, riječ za koju bi doznao da je turcizam u idućem izdanju svog djela zamijenio hrvatskom riječi, npr. *fajda* – *hasna*.¹¹ A tako je postupio i kad je doznao da *brašno* i *vrića* nisu turcizmi.¹² R. Aleksić ustvrdio je da je Reljković „dopuštao da se upotrebljavaju samo one tuđe reči koje su ušle u narod s novom stvari – sva druge pak da treba i da je moguće zameniti domaćim, slavonskim”.¹³

Iako je u predgovoru *Gramatici* Reljković očitovao takav stav načelno dopuštajući ulazak stranih riječi u hrvatski jezik ako označuju nove stvari jer ih, te stvari, „mi nemo-

⁸ M. A. Relković: „Nova slavonska i nimačka gramatika – Neue slavonische und deutsche Grammatik”, Zagreb, 1767, predgovor. (Nepaginirano!)

⁹ I. Lavrnić: „Ikavski govor istočne Slavonije”, Osijek, 1983, str. 104.

¹⁰ M. A. Relković: n. dj., 1. c.

¹¹ Stj. Babić: „Jezik starih hrvatskih pisaca u Slavoniji”, Godišnjak ogranka MH, br. 6, Vinkovci, 1968, str. 81.

¹² J. Vončina: n. dj., str. 177.

¹³ R. B. Aleksić: „Jezik Matije Antuna Reljkovića”, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, sv. 4, Beograd, 1931, str. 149.

xemo drugacšie zvati, nego onako, kakose i indi (u stranom jeziku – M. S.) zovu”,¹⁴ netom rečeno o turcizmima u rječniku i prilično česta poraba germanizama u nekim djelima ne podupiru ovu Aleksićevu tvrdnju.

Po Aleksićevu mišljenju, k tomu, Reljkovićeva nastojanja oko uklanjanja turcizama iz hrvatskog jezika zaslužuju naziv „teoriski purizam”.¹⁵ J. Vončina, međutim, već na početku svoje rasprave „O tudicama u Reljkovićevu *Satiru*” sasvim decidirano tvrdi da „treba odbaciti tvrdnju o piščevu (tj. Reljkovićevu) purizmu”,¹⁶ a pri kraju, poslije analize *Satira*, zaključuje: „...uza sve to što se Reljković na nekoliko mjesta izjašnjavao za čist narodni jezik i protiv tudica, *on se* – zbog mnoštva tuđih elemenata u svom leksiku – *ne može smatrati puristom*.”¹⁷ Ograniči li se purizam samo na uklanjanje tudica iz književnog jezika, nekoliko značajki Reljkovićeva djela podupire ovu Vončininu tvrdnju. Na prvom mjestu to je Reljkovićevo ograničavanje borbe za čistoću jezika isključivo na uklanjanje turcizama. A ni tako usku koncepciju ne provodi dosljedno kao što dokazuju primjeri iz rječnika uz *Gramatiku*.¹⁸ S druge strane, u svom bojevanju protiv turcizama, zbog slabog poznavanja turskog jezika, kadšto je i pretjerao smatrajući turcizmima i riječi neturskog/neorijentalnog podrijetla (čša, groznica, brašno).¹⁹ Za razliku od svog suvremenika Blaža Tadijanovića,²⁰ germanizmi su za Reljkovića znatno manja opasnost od turcizama jer nigdje nije izrijekom protiv njih. Zato ih u njegovim djelima nalazimo podosta: falinga (3), pantljika (65), fališan (113), štala (500), frižak (504), faliti (505), sajtljik (542) i dr. Premda je za takav tolerantan stav prema germanizmima Reljković imao zacijelo i subjektivnih razloga (graničarski časnik!) i razloga tijesno vezanih uz onodobno političko stanje u Slavoniji, ipak nam se čini da je u svojim kasnijim djelima i u tom pogledu bio oprezniji. U „Postanku naravne pravice” npr. germanizama jedva da ima (proštimavati, 561).

Načelno dopuštajući ulazak stranih riječi u hrvatski (Reljković bi rekao slavonski) jezik ukoliko se odnose na nove stvari za koje namamo svojih riječi možda je posumnjao „u sposobnost slavonskog leksika da se samostalno obnavlja”.²¹ Velimo možda jer Reljkovićevi prevoditeljski postupci u prijevodima dvaju stručnih djela, „Prave i pomnjivo ispisane ovčarnice” i, osobito, „Postanka naravne pravice” ne govore u prilog ovoj tvrdnji. Čak je prilično rječitio pobijaju.

¹⁴ M. A. Relković: n. dj., I. c.

¹⁵ R. B. Aleksić: n. dj., str. 149.

¹⁶ J. Vončina: n. dj., str. 176.

¹⁷ Isto, str. 181.

¹⁸ Popis turcizama u „Ovčarnici” to također potvrđuje: vilaet (500), duvar (502), čošak (502), japija (502), đubre (503), pendžer (505), hinaditi se (506), spailuk (507), esapiti (511), durati (512), zanatdžija (514), makaze (524), tuč (531), đubrenje (532), sirće (542), džigirice (542). Navodimo samo prvo pojavljivanje pojedine riječi. Brojevi u zagradama odnose se na stranice u SPH, knj. XXIII.

¹⁹ P. Skok: „Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika”, sv. I (A–J), Zagreb, 1971, s. v. brašno, čša, groza.

²⁰ Tadijanović je pisao: „Dakle kad govoriš s svojim slavnim jezikom, nemoj mišati tuđih riči govoreći: *felčer, tišjar, šmit* i ostalo; nego reci materinskim svojim jezikom: *brijač, strugač, kovač, šilac, cipelar* i ostalo.” Stj. Babić: n. dj., str. 80.

²¹ J. Vončina: n. dj., str. 178.

Budući da purizam nije ograničen samo na „nastojanje oko čišćenja jezika od inojezičnih elemenata”,²² iako se najčešće upravo tako očituje, nego tako možemo nazvati i ostala nastojanja kojima je cilj osposobljavanje jezika da što samostalnije i bolje, uz što manju pomoć elemenata iz drugih jezika, može udovoljiti različitim situacijama, da bude „funktionalno polivalentan”.²³

Među tim nastojanjima posebno mjesto pripada onima oko razvoja znanstvenog nazivlja. Zato ćemo se ovdje zadržati na Reljkovićevim rješenjima u prevodenju naziva u dvama spomenutim djelima. „Ovčarnicu” preveo je Reljković s njemačkog, „Postanak naravne pravice” s latinskog imajući na umu praktične prosvjetiteljske nakane: prvom poučiti puk kako unaprijediti ovčarstvo, drugom naučiti ga što je „dužan Bogu, što kraju i ostalim starešinam, što tebi (tj. sebi – M. S.) istomu i drugima iskrnim ludma”.²⁴

Pri prevodenju (pritolmačenju) Reljković „pritolmačitelj” morao je nastojati da mu djela budu tako „poslavončena”²⁵ a) da prijevod bude što razumljiviji puku kojemu je namijenjen i b) da hrvatski jezik osposobi za izražavanje svega što je zatekao u jezicima predlošcima. Premda tim dvama zahtjevima nije bilo lako udovoljiti, Reljkoviću je to uistinu pošlo za rukom. Što je s prevodenjem „Ovčarnice” imao manje problema, uzrok je njena tematika koja je bila bliža slavonskom seljaku i za koju je već imao niz prevoditelju potrebnih rješenja. Nazive ljekarija koje se u djelu preporučuju i za koje zacijelo nije imao gotova rješenja u narodnom jeziku preveo je, ali je u zagradama naveo i njemačko nazivlje:

jelinski rog	Kienrus- ili Hirschhorngest (540)
sumporov cvit	Schwefelblüte (541)
smoleno ulje	Pechöle (541)
morske školjčice	Austernschallen (543)
žličnjak	Löffelkraut (544)
ulje od čada	Kienrusöl (546).

Tako je postupao i u prevodenju „Postanka naravne pravice”, samo što ga je tematika djela primorala da to čini češće:

naravni zakon	lex naturalis (557)
čudoredno mudroznanstvo	philosophia moralis (561)
naravna pravica	jus naturae (562)
siloželjnost	affectus (572)
pravica	justitia (574)
uzstegnutje	temperantia (572)
raskošje, nasladnost i gizda	luxus (581)
posvojenje	occupatio (582)

²² R. Simeon: „Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva”, sv. II (P–Ž), Zagreb, 1969, s. v. *purizam*.

²³ D. Brozović: „Standardni jezik”, str. 28.

²⁴ „Djela Matije Antuna Relkovića”, str. 560.

²⁵ Za riječi *pritolmačitelj*, *pritolmačiti* v. n. dj., str. 533, za *poslavončiti* str. 560.

dosićenje	industria (582)
baštinstvo ili odvitstvo	haereditas (583)
baštionik	haeres (594)
društvo građansko	societas civilis (599)
poglavice ili starišine	magistratus (599).

Jednom uz latinski navodi i njemački termin (krivokletnik – perjurus – Meineidiger 591), jednom samo njemački, bez latinskoga (iznevirenje – Meineid, 593).

Samo rijetko nije Reljković uspio za latinski naziv naći odgovarajući hrvatski. Tad je pribjegao opisivanju:

„Za steći pak gospodarstvo ima više načina. Jedni su od postanka, koje pravdoznanci imenuju *o r i g i n a r i i*, a drugi *d e r i v a t i v i* zovu se, koje stvari mi nismo sami stekli, nego su nam od drugoga došle i prirasle.” (581–582, razmaknuto u izvorniku – M. S.)

Ili:

„I ovo zovu pravdoznanci *'m o r t i i s (sic!) c a u s a'*, to jest poklon posmrtni, koji (se) od onoga poklona, koji se za života čini i zove *'i n t e r v i v o s'* ... razlučuje...” (585)

Uz to, prevodi Reljković i neke iz latinskog preuzete, a danas sasvim udomačene riječi, npr.:

poslidnja volja	testament (583)
pismeni savez	obligacija (590)
povirovanje	kredit (590).

A u „Postanku naravne pravice” pronašao sam i nekoliko riječi koje ne bilježe naši jednojezičnici:²⁶ bogopoznanje (564), siloželjnost (572), srcodtvoren (578), dosićenje (582). (U „Ovčarnici” takva je bila samo jedna: lipostvoran, 512.)

Ovdje izneseno dostaje, nadam se, za dvije tvrdnje. Za tvrdnju da težnja za čistoćom jezika ne mora uvijek imati negativan predznak, ne mora biti „isto što i purizam u negativnom smislu”,²⁷ i za tvrdnju da Reljkovićeve puristička nastojanja nisu neznatna, da se ne iscrpljuju samo u borbi protiv turcizama i težnji za njihovim uklanjanjem iz hrvatskog jezika. Kad bi se o njegovu purizmu sudilo samo na osnovi tog segmenta, lako uočljiva nesuglasja između teorije (onog što je htio ili, bar, slutio da treba) i prakse (onog kako je u svojim djelima postupao) učinila bi da taj sud ne bude odveć pozitivan.

Ali je Reljković, pothranjujući svoje zanimanje za jezik čitanjem dostupne literature o hrvatskom i drugim jezicima (uglavnom rječnikâ), i sam shvatio da je hrvatskom moguće pomoći ne samo pasivnim otporom (uklanjanjem tudica, konkretno turcizama), nego i njegovim osposobljavanjem da što rjeđe mora posuđivati iz drugih jezika, u čemu mu je, vidjeli smo upravo, na pomoć bio i njegov prevoditeljski rad.

Stog je njegova težnja za jezičnom čistoćom i prešla tako krivudav, ali ipak uspješan put, navlastito ima li se na umu da je riječ o 2. polovici XVIII. stoljeća, čijoj uspješnosti,

²⁶ Pregledali smo ove rječnike: Ivekovićev i Brozov, JAZU, dviju Matica i SANU.

²⁷ Stj. Babić: n. dj., str. 81.

u konačnom zbroju, spomenuti očit nesklad između htijenja i ostvarenja donekle odne-
maže, ali još više svjedoči o razumljivu raskoraku između onoga što je namjeravao i zna-
nja kako to postići.

Svakako je i Reljkovićev trud oko čistoće hrvatskog jezika, uz i inače umjetnički do-
tjeran jezik njegova književnog djela, doprinio tomu da i za njegovu, Reljkovićevu, pojavu
D. Brozović ustvrdi kako je „idejno posve nova” i da zbog toga u njemu vidi jednog od
protagonista prvog razdoblja u razvoju hrvatskog jezičnog standarda prema svojoj perio-
dizaciji hrvatske jezične povijesti.²⁸

A na osnovi ovdje rečenog neće biti pretjerano reći da će Reljkoviću u jednoj budućoj
povijesti hrvatskog jezičnog purizma, uza sve nedosljednosti u njegovim nastojanjima,
među doprepeporodnim djelatnicima pripasti zacijelo jedno od istaknutijih mjesta.

S a ž e t a k

Marko Samardžija, Filozofski fakultet, Zagreb

UDK 800.853(091):808.62, izvorni znanstveni članak, primljen za tisak 13. ožujka 1981.

M. A. Reljković's Linguistic Purism

In this article the author discusses linguistic purism of a Croatian writer, M. A. Reljković (1732-
1798). He concludes that it was already present in 18th century Croatian literary language.

ORTOEPIJA NA DRUGI NAČIN

Juraj Bakran

„Rad na području ortoepije malo obećava. Govoreni jezik ima sve veću ulogu, kulturi
govora posvećuje se sve veća pažnja, ali ortoepskih priručnika za sad nema na vidiku, a
a ima i malo stručnjaka koji bi se posebno bavili istraživanjem ortoepske problematike.”
(S. Babić, 1980., 2–3) Da ublažimo pesimizam profesora Babića: na sastanku Lingvi-
stičkog kruga HFD 3. 11. 1981. profesor Ivo Škarić održao je predavanje o temi: „Fo-
netska i fonološka razina”. Iznesene su, manje više, teze iz njegova članka u Jeziku
1981. Sudionici rasprave nakon predavanja rado su prihvatili mišljenje da treba sastaviti
fonetski opis hrvatskoga standardnog govora. Još nema takvog djela. Ono što se često
smatra fonetikom, zapravo je fonologija. Podjela glasova prema načinu i mjestu tvorbe
samo je način uspostavljanja kategorija koje dobro zadovoljavaju fonološki opis.

²⁸ D. Brozović: „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezi-
ka...”, str. 42.